

*Forfatteren er ph.d.-stipendiat ved Ømålsordbogen
på Afdeling for Dialektforskning,
Nordisk Forskningsinstitut,
Københavns Universitet.*

Lena Wienecke Andersen:

”Her siger vi stampekerne”

**– en systematisk gennemgang af smørkærner
og deres betegnelser i de danske dialekter ^{1,2}**

Mælk og hertil knyttede produkter, redskaber og processer – bl.a. smørfremstilling – spillede en stor rolle i det daglige arbejde på landet i den periode som vi overvejende arbejder med i Ømålsordbogen, nemlig perioden 1850-1920. I mit arbejde på ordbogen har jeg derfor ikke bare skullet redigere ordbogsartiklerne til substantivet *kærne*, verbet *kærne* og alle sammensætninger med *kærne*- som førsteled, jeg har også skullet forholde mig til alle øvrige ord i relation til smørfremstilling. I denne artikel vil jeg illustrere en del af redaktionsarbejdet idet jeg vil præsentere de kærnetyper der har eksisteret på landet i Danmark i perioden 1850-1920, samt den mangfoldige dialektterminologi for disse kærnetyper.

Det dialektale materiale er ofte sparsomt, beskrivelserne er ikke altid lige gennemskuelige, og det har i nogle tilfælde været lidt af et detektivarbejde at få overblik. Artiklens opbygning afspejler dette arbejdes fremdrift: Først har man blot ordene i alfabetisk orden. Derefter forsøger man at få overblik ved at kategorisere dem. I dette arbejde har illustrationer været til stor hjælp. Derfor har jeg valgt at bringe adskillige illustrationer i løbet af denne artikel. Endelig kan man så – inden for hver kategori af kærnetype – også se på ordenes udbredelse og få en anden form for overblik.

¹ Tak til Asgerd Gudiksen der har hjulpet mig med at udtrække de jyske *kærne*-ord fra Afdeling for Dialektforskning's version af Jysk Ordbogs digitale ordregistrant. Også tak til Kirsten Lyshøj fra Peter Skautrup Centret for stor hjælp i forbindelse med fremstilling af kortene der viser *kærne*-ordenes udbredelse.

² Citatet er fra Strøby sogn på Østsjælland (belæg fra Afdeling for Dialektforskning's samlinger (emnesamlingen)).

Alfabetisk opstilling af ord for genstanden smørkærne

JYSK	ØMÅL	BORNHOLMSK
Redigerede ord i Jysk Ordbog <i>aftægtskærne</i> <i>gyngeskærne</i> <i>håndkærne</i>	Redigerede ord i Ømålsordbogen <i>hesteskærne</i> <i>hundeskærne</i> <i>jutte-skærne</i> ¹ <i>kærne</i> <i>kærnemaskine</i> <i>langkærne</i>	Ord i Bornholmsk Ordbog <i>kærne</i>
Ikke-redigerede ord i Jysk Ordbogs samlinger <i>kærne</i> <i>kærnemaskine</i> <i>lerkærne</i> <i>maskinkærne</i> <i>smørkærne</i> <i>snokærne</i> <i>stampekærne</i> <i>stangkærne</i> <i>stavkærne</i> <i>stødkærne</i> <i>svingkærne</i> <i>svuppekærne</i> <i>trækærne</i> <i>tøndekærne</i> <i>vindekærne</i> <i>vingekærne</i> <i>vippe-kærne</i> <i>vuggekærne</i>	Ikke-redigerede ord i Ømålsordbogens samlinger <i>maskinkærne</i> <i>mejerikærne</i> <i>plaskeskærne</i> <i>pumpekærne</i> <i>rundkærne</i> <i>slibestenskærne</i> <i>slyngeskærne</i> <i>smørkærne</i> <i>snokærne</i> <i>snurrekærne</i> <i>stampekærne</i> <i>stangkærne</i> <i>staveskærne</i> <i>stavkærne</i> <i>stødkærne</i> <i>svingkærne</i> <i>tøndekærne</i> <i>valsekærne</i> <i>vindkærne</i> <i>vinde-/vingekærne</i> ² <i>vippe-kærne</i> <i>vuggekærne</i> <i>vøvkærne</i> ³	Ord i Afdeling for Dialektforsknings samlinger <i>snokærne</i> <i>stavkærne</i> <i>vinde-/vingekærne</i> ²

I skemaet på forrige side ses de ord der er at finde for genstanden smørkærne i hhv. Jysk Ordbog, Ømålsordbogen, Bornholmsk Ordbog og de tilhørende samlinger – ordnet alfabetisk. I jysk har man i alt 21 ord, i ømålsområdet 29 ord. Af disse går 14 ord igen i begge områder. I bornholmsk er kun registreret 4 ord. Dette er sandsynligvis blot et af mange eksempler på at ”manglende” dialektord, både i de jyske, øernes og de bornholmske samlinger, skal tages med et vist forbehold. Vi oplever jævnligt ”huller” i vores materiale. Det kan selvfølgelig skyldes at ordet ikke har forekommet – men det kan rent faktisk, desværre, også skyldes at der ikke er blevet spurgt om ordet eller genstanden.

I resten af artiklen forsøger jeg at kategorisere de mange registrerede betegnelser for smørkærner systematisk.

Systematisk opstilling af ord for genstanden smørkærne

	JYSK	ØMÅL	BORNHOLMSK
I. GENERELLE BETEGNELSER FOR SMØRKÆRNEN			
Betegnelser der kan bruges som overbegreb og også kan bruges om den enkelte kærne, uanset type.	<i>kærne smørkærne</i>	<i>kærne smørkærne</i>	<i>kærne</i>
II. BETEGNELSER DER SIGER NOGET OM YDRE KARAKTERISTIKA VED SMØRKÆRNEN			
Materiale Betegnelser der siger noget om hvilket materiale kærnen er lavet af.	<i>lerkærne trækærne</i>	-	-
Drivkraft Betegnelser der siger noget om hvad der driver kærnen.	<i>håndkærne</i>	<i>hestekærne hundekærne</i>	-
Nye tider – nye typer Betegnelser der er kommet til med fælles- og andelsmejerierne.	-	<i>mejerikærne</i>	-
Fortsættes på næste side			

	JYSK	ØMÅL	BORNHOLMSK
III. BETEGNELSER DER SIGER NOGET OM KÆRNETYPEN			
Stampekærne Betegnelser for den kærnetype der har faststående beholder og dele der bevæges op-ned.	<i>stampekærne</i> <i>stangkærne</i> <i>stavkærne</i> <i>stødkærne</i> med vippelad: <i>gyngækærne</i> <i>vippekærne</i>	<i>juttekærne</i> <i>langkærne</i> <i>plaskekærne</i> <i>pumpekærne</i> <i>rundkærne</i> <i>stampekærne</i> <i>stangkærne</i> <i>staveskærne</i> <i>stavkærne</i> <i>stødkærne</i> med vippelad: <i>vippekærne</i>	<i>stavkærne</i> med vippelad: <i>vinde-/vingekærne</i>
Svingkærne (1) Betegnelser for den kærnetype der har faststående beholder og dele der roteres.	<i>kærnemaskine</i> <i>maskinkærne</i> <i>snokærne</i> <i>svingkærne</i> <i>vingekærne</i>	<i>kærnemaskine</i> <i>maskinkærne</i> <i>rundkærne</i> <i>snokærne</i> <i>svingkærne</i> <i>tøndekærne</i> <i>vindkærne</i> <i>vinde-/vingekærne</i> <i>vøvkærne</i>	<i>snokærne</i>
Svingkærne (2) Betegnelser for den kærnetype der har fastmonterede dele i beholder der roteres i bevægelse.	<i>tøndekærne</i> <i>vindekærne</i>	<i>slibestenskærne</i> <i>svingkærne</i> <i>tøndekærne</i>	-
Vuggekærne Betegnelser for den kærnetype der har fastmonterede dele i beholder der vugges i bevægelse.	<i>gyngækærne</i> <i>svingkærne</i> <i>svuppekærne</i> <i>vuggekærne</i>	<i>svingkærne</i> <i>vuggekærne</i>	-
IV. REST			
	<i>aftægtskærne</i>	<i>slyngkærne</i> <i>snurrekærne</i> <i>valsekærne</i>	-

Denne systematiske opstilling er baseret på materiale fra de jyske, øernes og de bornholmske samlinger samt på opslagsværker med mejeriansnit og illustrationer (*Landmandsbogen*, Møller 1938, *Salmonsens Konversationsleksikon*).

Som det fremgår kan de ord der er registreret for smørkærner i de danske dialekter inddeles i tre kategorier (og en rest) som siden kan inddeles yderligere: Først er der de generelle ord (I) der ikke siger andet end at det er en kærne til at fremstille smør i. Derefter er der de ord (II) der siger noget om kærnenes ydre, i bred forstand, fx hvad kærnen er lavet af. Og endelig er der de ord (III) der siger noget om hvilken type kærne der er tale om. Til hver af de 4 kærnetyper under III har jeg blandt de registrerede ord valgt et hovedsynonym (det mest udbredte ord, det mest gennemskuelige ord e.l., angivet med fedt i opstillingen), som jeg vil bruge artiklen igennem.

Generelt om smørkærner

Kærner brugtes primært til at kærne med, dvs. fremstille smør i. Jeg har dog også belæg på at kærnen brugtes til fx at støbe lys i. Og omvendt har jeg belæg på at man har brugt andre redskaber til smørfremstilling, nemlig flasker.

Oprindeligt foregik smørkærning i hjemmet (og på herregårdsmejerier), men med fælles- og andelsmejeriernes fremkomst i slutningen af 1800-tallet overgik denne del af husarbejdet hurtigt dertil. Kærner kunne have forskellig størrelse. Som oftest brugte man en større om sommeren hvor der var mere fløde til at fremstille smør af fordi køerne gav mere mælk; tilsvarende hvis bestanden af køer blev udvidet, eller efterhånden som foderkvaliteten blev bedre. På herregårdsmejerierne var kærnerne naturligvis også større.

Betegnelsen *smørkærne* brugtes vel typisk når man skulle angive at der netop var tale om en kærne til smørfremstilling – og ikke fx en nøddekerne. Betegnelsen *kærne* brugtes derimod sandsynligvis i al daglig tale idet det var underforstået (eller ligegyldigt) hvilken type man brugte. Således kunne man godt omtale en *stampekærne* som *kærnen*. De specifikke typebetegnelser anvendtes som oftest hvis man havde flere typer at vælge mellem på stedet, skulle forklare hvilken slags kærne der var tale om osv. Begge de generelle betegnelser anvendtes bredt over både det jyske område og øerne. Fra Bornholm har jeg kun belæg på *kærne*.

Materiale

De tidligste kærner var lavet af ler. I perioden 1850-1920 var de overvejende af træ; i slutningen af perioden sås også kærner af fx blik. Det er kun i jysk der er belæg på kærnebetegnelser motiveret af hvilket materiale kærnen er lavet af, jf. *lerkærne* og *trækærne*.

Drivkraft

Som udgangspunkt har kærner været betjent af én person, evt. af flere på skift. Efterhånden som mængden af fløde voksede, udviklede man større, mere effektive kærner som kunne betjenes af to personer samtidig, af en hund i et hjul (jf. fig. 1), af en hest i en hesteomgang eller af (fx dampdrevne) maskiner.

Af betegnelser der refererer til drivkraften ses *håndkærne* i jysk, *hundekærne* og *hestekærne* i ømålene.

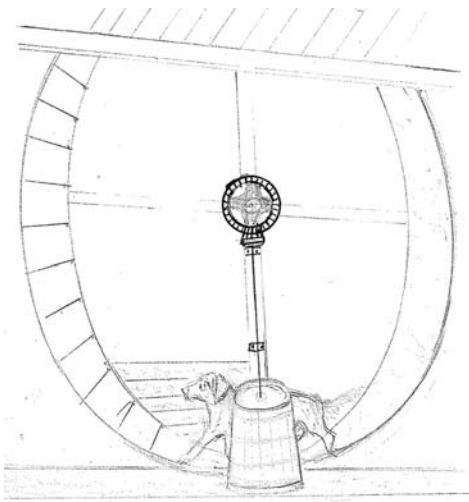

Fig. 1: Hundekærne.

Fra Afdeling for Dialekt-
forsknings samlinger
(topografisk samling,
besvarelse fra Bregninge
sogn på Ærø).

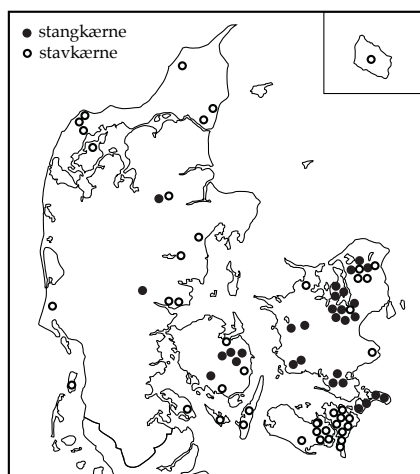
Nye tider

I og med fælles- og andelsmejeriernes fremkomst kunne man også tale om *mejerekærner*. Umiddelbart findes dette ord kun i ømålsamlingerne, men der er overvejende sandsynlighed for at det også har forekommet i jysk og på Bornholm.

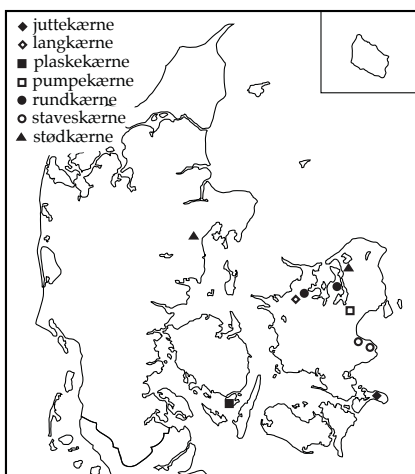
Stampekærne

Den ældste og mest udbredte kærnetype i perioden 1850-1920 var *stampekærnen*. Den bestod af en faststående beholder, oftest keglestubformet, stående på gulvet eller i et stativ (jf. fig. 4). Den havde et låg, fladt eller skålformet (jf. hhv. fig. 3 og 2). I låget var et hul hvorigennem kærnestaven gik. For enden af staven, nede i kærnen, sad en kærnebrikke, en oftest rund eller korsformet plade med huller i (jf. fig. 2). Ved at bevæge stav med brikke op og ned skiltes fløden i smør og kærnemælk. Stampekærnen blev nogle steder siden koblet på et vippelad hvorved to personer kunne kærne i fællesskab (jf. fig. 5).

Betegnelsen *stampekærne* går igen i hele det jyske område og i hele ømålsområdet og er derfor ikke vist på kortene nedenfor. *Stang-* og *stavkærne* forekommer også i begge områder, men dog ikke i samme antal og ikke lige så jævnt fordelt. Som det fremgår af kort 1, er det især tydeligt på øerne at det ene ord, *stangkærne*, overvejende bruges i ét område (Sjælland, Møn og Fyn) og det andet, *stavkærne*, i et andet område (Lolland, Falster og de sydfynske øer). *Stavkærnen* er den mest udbredte betegnelse i jysk og den eneste registreret på Bornholm. Som det fremgår af kort 2, er der derudover registreret yderligere én betegnelse i jysk og syv betegnelser på øerne. Betegnelser for stampekærnen med vippelad ses ikke på kortene: I jysk er der registreret to ord for denne type, på øerne én betegnelse, og et af de få registrerede bornholmske ord gælder sandsynligvis også en stampekærne med vippelad, jf. side 7.

Kort 1

Kort 2

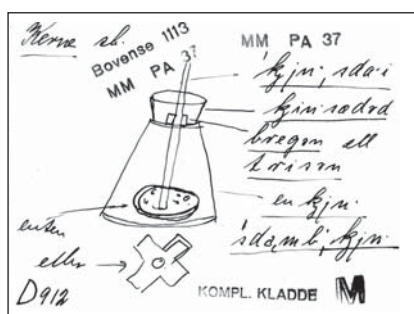

Fig. 2: Stampekærne med skålformet låg.

Fra Afdeling for Dialektforsknings samlinger (alfabetisk samling).

Fig. 3: Stampekærne med fladt låg.

Fra Afdeling for Dialektforsknings samlinger (manuskriptsamlingen, NEU-besvarelse fra Lindelse sogn på Langeland).

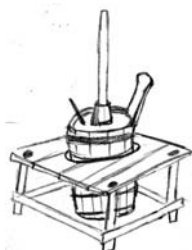

Fig. 4: Stampekærne i stativ.

Fra Afdeling for Dialektforsknings samlinger (topografisk samling, besvarelse fra Kastrup sogn på Sydsjælland).

Fig. 5: Stampekærne med vippelad.

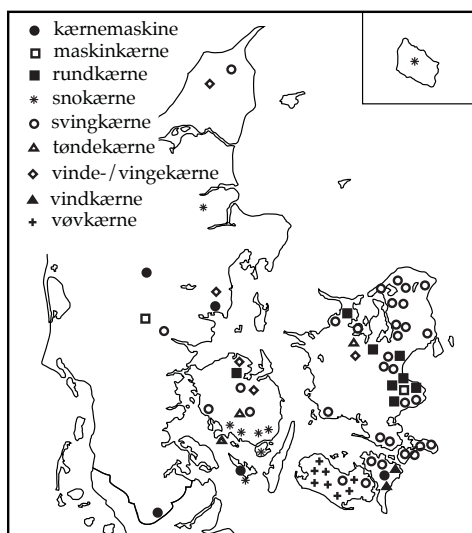
Fra *Landmandsbogen* (1895), bind 2, side 462.

Svingkærne (1)

Også svingkærnen af type 1 bestod af en faststående beholder, ofte tøndeformet, stående (eller sjældnere: liggende, jf. fig. 8), evt. på en såkaldt kærnestol (jf. fig. 7). På de stående tønder var der øverst et fladt låg eller to flade, halvcirkelformede dele (jf. fig. 10) der udgjorde låget; på de liggende tønder var der adgang til kærnen gennem en slags luge. Igennem beholderen gik et vandret- eller lodretstillet kærneris, dvs. en aksel med et bræt, flere brætter, flere vinger, en ramme e.l. (med huller eller tremmer i) (jf. fig. 6 og 9). Ud over riset kunne der på indersiden af beholderen være fastmonteret trælister til at gøre yderligere modstand under smørkærningen. På kærnerne med vandret aksel blev kærneriset sat i rotation vha. et eller to håndsving på den ene eller begge sider af tønden. På kærnerne med lodret aksel blev kærneriset sat i rotation vha. en udveksling koblet til fx to håndsving eller en hesteomgang. Og således blev fløden kærnet til smør.

Den mest udbredte betegnelse for denne type kærne er *svingkærne*, men det er dog kun i det nordlige Sjælland samt på Sydøstsjælland og Møn at betegnelsen dominerer, jf. kort 3. Dertil forekommer mange andre betegnelser (fire i Jylland, otte i ømålene, én på

Bornholm) som man kun i begrænset omfang kan se et udbredelsesmønster for. Fx synes *vøvkærne* at være begrænset til Lolland og betegnelsen *sno-kærne* at være begrænset til Sydfyn, de sydfynske øer og Bornholm. Typen med lodret aksel var i den første tid dominerende på de danske mejerier og blev i mejeriterminologi kaldt den dansk-holstenske kærne.

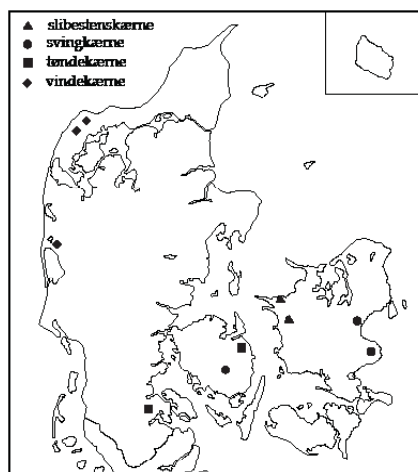

Kort 3

Svingkærne (2)

Også svingkærnen af type 2 var oftest tøndeformet, men i modsætning til type 1 var det beholderen (inklusive de indvendigt fastmonterede dele, i form af tremmer, kileformede trælister e.l.) der blev roteret. Tønden monteredes på et stativ på langs eller på tværs (jf. figurerne nedenfor), og vha. et håndsving drejedes tønden hvorved fløden blev slået til smør pga. friktionen med de faste dele på kærnens inderside.

I jysk findes to betegnelser for denne kærnetype, i ømålene findes tre betegnelser – i begge områder fordelt på ganske få belæg. Denne type kærne var væsentligt mere udbredt i andre dele af Europa end i Danmark. De senere mejerikærner, også kaldet kærneæltre, minder om denne kærnetype.

Kort 4

Fig. 11: Svingkærne (2), fransk model, håndsving mangle.

Fra *Afbildninger af Genstande i Dansk Landbrugs-museum Lyngby* (1941), København, side 21.

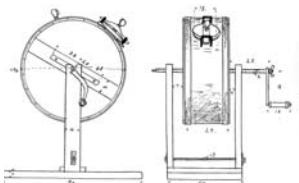

Fig. 12: Svingkærne (2), italiensk/schweizisk model, også kaldet slibestenskerne.

Fra *Afdeling for Dialektforsknings samlinger* (manuskriptsamlingen, ms. 394).

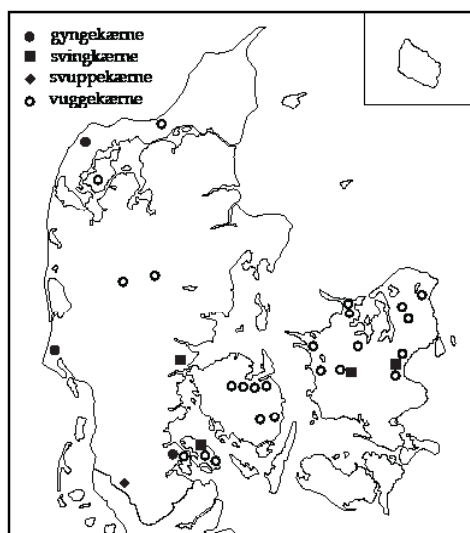
Fig. 13: Svingkærne (2), engelsk model, i fagsprog også viktoriaikærne.

Fra *Landmandsbogen* (1895), bind 2, side 461.

Vuggekærne

En anden måde at bevæge beholderen med faste dele indeni på var ved at placere den på gænger eller at hænge den op i fx reb og derefter vugge beholderen til fløden blev til smør. Disse kærner var ofte nærmest kasseformede.

Betegnelsen *vuggekærne* forekommer relativt jævnt fordelt i de jyske dialekter og i ømålene. Betegnelsen *svingkærne* forekommer også i begge områder for denne kærnetype. I jysk findes yderligere to betegnelser.

Kort 5

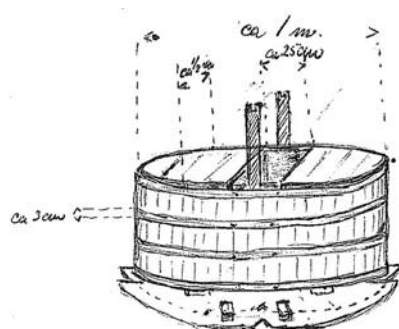

Fig. 14: Vuggekærne på gænger.

Fra Afdeling for Dialektforsknings samlinger (manuskriptsamlingen, ms. 394).

Fig. 15: Vuggekærne til at hænge op i reb eller kæder.

Fra *Sønderjysk Månedsskrift* (1959), side 33.

Sparsomt dokumenterede kærner

Aftægtskærnen, *slyngekærnen*, *snurrekærnen* og *valsekærnen* kan pga. manglende kontekst på belæggene (el. tvetydighed) og pga. manglende illustrationer vanskeligt placeres under bestemte kærnetyper.

Afrunding

Der er ikke blot mange betegnelser for smørkærner; disse betegnelser dækker også over forskellige kærnetyper – og inden for disse er der en del fysisk variation. Det har været sin sag at udrede sammenhængene, og der er stadig et par ubekendte. Til slut vil jeg derfor opfordre *Ord & Sags* læsere til at kontakte mig (på wienecke@hum.ku.dk eller Njalsgade 136, 2300 København S) hvis de har uddybende oplysninger om de anførte kærnetyper og betegnelser for dem – eller hvis de har oplysninger der kan udvide min samling af kærnetyper og/eller kærnebetegnelser.

Kilder og litteratur

Afdeling for Dialektforsknings samlinger (alfabetisk samling, emnesamling, topografisk samling, billedsamling, manuskriptsamling m.v.). Københavns Universitet.

Afbildninger af Genstande i Dansk Landbrugsmuseum Lyngby (1941). København.

Bornholmsk Ordbog (1908). Red. af J.C.S. Espersen (omkring 1850), med tillæg red. af Viggo Holm (omkring 1880). København: Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab.

Jysk Ordbog, www.jyskordbog.dk. (A-H publiceret, september 2012). Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet..

Jysk Ordbogs samlinger (seddelsamlinger, topografisk samling m.v.). Aarhus Universitet.

Landbrugsmuseet. Alfabetisk ordnet vejleder (1950).

Landmandsbogen 1-3 (1891-97). Udg. af T. Westermann & H. Goldschmidt. Af særlig interesse: bind 2: 460ff. København.

- Møller, Kristen (1938): *Mælken og dens Produkter*. Udvalg for Folkemaals Publikationer Serie C. Spørgehæfter af sprogligt og sagligt Indhold. Nr. 5. København. Findes også i *Danske Folkemaal* 12,1:1-16.
- Salmonsens Konversationsleksikon* 1-26 (1915-30). 2. udgave. Af særlig interesse: bind 13: 792ff. København.
- Sønderjysk Månedsskrift* 35 (1959).
- Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer* 1- (1992-). (A-kursmed publiceret, september 2012). Red. af den nuværende Afdeling for Dialektforskning, Københavns Universitet. København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund.